

L'ensenyament
de la **Història** i
l'ús
de la(es)
Memòria(es)

Dolores Sánchez Durá

José Durbán Aparisi

Ángel Beneito Lloris

Francesc X. Blay Meseguer

José M. Azkárraga

Lucila Aragó

Alberto Gómez Roda

Mercedes Madrid

L'Ullal Edicions

Director: Miguel Àngel VERA MORA

Coordinador: Alejandro LORENTE PÉREZ

Consell Editorial: Comissió Executiva de la Federació d'Ensenyament de CCOO PV i Dolors MONFERRER;
Encarna SUCH CARDONA, Francisca BOROX LÓPEZ i pep APARICIO GUADAS

Coordinadora d'aquest número: Dolores SÁNCHEZ DURÁ

Autores de este número:

José DURBÁN APARISI

Angel BENEITO LLORIS

Francesc X. BLAY MESEGUER

José Mª AZKÁRRAGA

Lucila ARAGÓ

Alberto GÓMEZ RODA

Dolores SÁNCHEZ DURÁ

Mercedes MADRID

Traducció i correcció: Oficina de Promoció i Ús del València de la Confederació de CCOO PV

Edició:

L'Ullal Edicions

Impressió: MATÉU impresores, s.l.
Ctra. de Simat. Pol. Ind. «Pla de la Mesquita» nau H
46800 Xàtiva

Disseny: Pilar FERRER MAS

I.S.B.N.: 978-84-95715-16-6

Dipòsit Legal: V-1315-2010

RETROBANT EL PASSAT: VESTIGIS DE LA GUERRA CIVIL A ALCOI

Àngel Beneito Lloris
Francesc X. Blay Meseguer

Justificació teòrico-didàctica

Tots els historiadors estrangers fan esment de la fascinació que va produir en el món la Guerra Civil espanyola, tant als simpatitzants dels diferents grups d'esquerra com als mal (o ben) anomenats "nacionals". Fascinació que encara perdura al nostres dies en alguns sectors de la historiografia, especialment la progressista. S'han adduït molts motius per a explicar aquest atractiu del que en darrer terme va ser un conflicte armat, violent, amb centenars de milers de morts, i més per tractar-se d'un autèntica guerra fratricida, entre espanyols.

És cert que hi ha raons pròpies, problemes domèstics i singulars de l'Espanya de l'època; però potser siga més clarificador fer un primer esment al context internacional, a l'ambient del període d'aquells anys tan convulsos. L'ambient mundial —europeu almenys— del període d'entreguerres era força complex, amb molts problemes plantejats i pendents de resoldre: diplomàtics (com a resultat dels tractats de pau de 1918-1919), ideològics (lluita entre feixisme, democràcia i bolxevisme), econòmics (colonialisme, comunisme, limitacions del liberalisme decimonònic), socials (la crisi del 29 llença a l'atur milions de parats a un costat i altre de l'Atlàntic)...; en definitiva, una gran incertesa sobre el futur es va estendre per totes les capes socials. Tony Judt, en la seua original síntesi *Postguerra* recorda que hi havia molts temes pendents i enfrontaments per resoldre, ja que en el fons i malgrat la seua ferocitat la Primera Guerra Mundial —"un traumàtic camp d'extermini per a tots els que hi van participar", diu— no sols no va resoldre res sinó que accentuà les tensions i els enfrontaments tant entre grups socials i culturals divergents com entre els mateixos països, que la Gran Depressió s'encarregà d'agreujar i exacerbar. Hi estava en joc tota una civilització. I conclou:

"Els anys trenta van ser la 'dècada sòrdida i deshonest' d'Auden; però van representar també una època de compromís i fe polítics que culminà amb les il·lusions i les vides perdudes en la Guerra Civil espanyola. Aquest fou l'epíleg de les visions radicals del segle XIX, envoltades ara amb els violents enfrontaments ideològics d'una època més boirosa: 'Què enorme fou el desig d'un nou ordre humà durant el període d'entreguerres i què lamentable el fracàs a l'hora de complir-lo' (Arthur Koestler)".

La història d'Espanya d'aquest període és, per això mateix, una mena de camp d'Europa on es respiraven els aires agitats esmentats, al mateix temps que sumava els problemes propis que la societat espanyola arrossegava des de la fi de l'antic règim i la introducció del model liberal burgés i els inicis del capitalisme industrial. Quan Gerald Brenan inicia el seu relat per a explicar el per què de la Guerra Civil, el comença en 1874, però no té mes remei que fer referències contínues a processos històrics anteriors, com

per exemple la forma en què es van dur a terme les desamortitzacions, que deixà sense terres milers d'agricultors.

En qualsevol cas, la majoria dels historiadors recorden quins van ser els problemes propis d'aquella època que ajuden a "comprendre" –utilitzem el terme en el sentit que el va fer servir Joan Reglà– la Guerra Civil, sense dubte l'esdeveniment contemporani que més ha marcat l'evolució de la societat espanyola. Amb major o menor èmfasi esmenten les tensions entre modernització i endarreriments socials, polítics i culturals; les distàncies quasi insalvables entre els partidaris d'una i altra solució per als problemes social, militar, religiós i regional; l'enfrontament entre l'Espanya agrària, latifundista, i el món dels jornaleros del camps i obrers industrials; la lluita entre feixisme i democràcia (i comunisme, i socialisme, i anarquisme) en l'Europa d'entreguerres... Etc.

Ara bé, si recordem aquestes circumstàncies no és per a insistir en aquest inacabable debat, ben interessant per altre costat per a comprendre gran part dels comportaments dels espanyols d'adés i ara. No és el lloc. Les recordem simplement perquè sense elles és ben difícil comprendre res del que ha passat –i encara està passant– al nostre país amb el rerefons de la Guerra Civil, "l'última gran causa" a criteri de Paul Preston, i tot el que va suposar. Les recordem per tal de facilitar una més completa i rica interpretació dels vestigis materials que el conflicte ha deixat i que encara podem recordar per a una millor formació d'una cultura de pau entre els alumnes i els ciutadans.

Per això la present aportació, sense renunciar a res del que fins ara s'ha dit, vol donar un pas més en la seua reflexió, i és el fet que la Guerra Civil espanyola pot ser considerada com l'inici d'una nova forma de guerra moderna que implica a tota la societat civil, com a protagonista i víctima alhora. I a Alcoi es donarà amb tota la seua plenitud, en les dues dimensions. És cert que la Primera Guerra Mundial va provocar milions de morts i de ferits perquè posà a disposició de la capacitat de destrucció dels exèrcits tota la poderosa i mortífera maquinària industrial. Però encara va ser una guerra de trinxeres, de camps de batalla, de moviments dels exèrcits; poques ciutats i les seues poblacions en van sofrir a penes els efectes *directes* del conflicte (indirectes molts, per descomptat).

Però en la guerra civil espanyola es va donar un pas que va colpir la humanitat i va marcar el segle XX fins avui: els bombardejos de la població civil, dels quals el més colpidor fou el de la ciutat basca de Gernika. Paul Preston, en la seua síntesi sobre *La Guerra Civil española* aporta una reflexió de Raymond Carr en la qual indica l'hispanista que, comparant els bombardejos d'Hiroshima i Dresde, Gernika solament és un "petit acte de vandalisme". ¿Què es el que va fer, doncs, que Gernika es convertira en un símbol, en un incident d'abast internacional, molt més que qualsevol de la Segona Guerra Mundial? Preston respon: no tant a la força del quadre de Picasso, lògicament, sinó sobretot "perquè va ser la *primera* [el subratllat és d'ell] destrucció total d'un objectiu civil indefens mitjançant bombardeig aeri". I poc més endavant afegeix i conclou:

"En conseqüència, la Guerra Civil espanyola ha quedat gravada a foc en la consciència europea, no sols com l'assaig de d'una guerra mundial de majors dimensions que anava a produir-se més tard, sinó com un presagi de l'obertura de les comportes d'una nova i horrible forma de guerra moderna, universalment temuda. (...)... més enllà

del seu impacte en la pròpia Espanya [la guerra] es va convertir, en gran mesura, en el centre de gravetat dels anys trenta”.

Per la seua banda, Ronald Fraser, en el pròleg a la segona edició de la seua magnífica i capdavantera història oral de la Guerra Civil espanyola (*Recuérdalo tú y recuérdalo a otros*), tot recordant els greus problemes del període d'entreguerres, sobretot l'avanc del feixisme en alguns països europeus, afirmava categòricament:

“Però el que convertia a Espanya en *única* [subratllat nostre] va ser el fet que les seues classes treballadores va estar disposades a lluitar i morir durant tres anys per tal d'evitar que ocorreguera al seu propi país”.

Com veiem, continua la fascinació, tot i que cadascú destaca aspectes diferents, però complementaris. Per aquests camins va la nostra aportació i aquesta és la imatge fonamental que voldríem transmetre: la de la **implicació total que va tenir la societat alcoiana** en els esdeveniments excepcionals que va haver de viure entre 1936 i 1939 –i fins i tot després, en les presons franquistes–. La ciutat i els seus habitants van ser alhora protagonistes i víctimes d'uns fets que van marcar per sempre la seua història, i dels quals han quedat restes i petjades indelebles; espectaculars i exemplars unes, més diluïdes potser però presents igualment altres... Sindicats, partits polítics i institucions de tota mena s'hi van implicar des del principi per fer front a les noves circumstàncies que la sublevació militar plantejava. Pocs indrets de la ciutat d'una certa rellevància arquitectònica, urbanística, cultural, social o religiosa es van lliurar de la presència de la guerra. Alcoi pot ser, en aquest sentit, un **petit laboratori i un autèntic taller** de la Guerra Civil, tant pel que fa al context internacional esmentat com per la resposta social i els vestigis materials que queden –o que es poden recuperar encara– sobre el paper i la funció que van desenvolupar durant els quasi tres anys de conflicte.

A Alcoi es dona perfecte compliment del que diu José Ramón Valero sobre paisatges de guerra en la publicació *Europe's Deadly Century*:

“Els llocs que van protagonitzar la Guerra Civil Espanyola son tan abundants en alguns espais geogràfics concrets que podríem parlar d'autèntics paisatges de guerra, no solament en els àmbits polítics o militars, sinó també en els productius, culturals i socials”.

Aquest és el cas d'Alcoi: tot i que com veurem més endavant, el front de batalla va estar allunyat geogràficament de la ciutat i fins els darrers mesos no va sofrir l'efecte dels bombarders italians, la ciutat –per això mateix– es va implicar des del principi en altres activitats relacionades directament amb la nova situació –transformació social, indústria de guerra i defensa passiva, bàsicament– fins l'extrem que la vida quotidiana de la majoria dels seus habitants es va veure totalment transformada. Més encara, les característiques que presentava l'Europa d'entreguerres a les quals hem fet al·lusió, troba a Alcoi una plasmació real, un camp efectiu on es produeixen les tensions, lluites, il·lusions i compromisos que arreu d'Europa estaven produint-se, els quals ajuden a comprendre el que alguns historiadors anomenen la “Europe's Deadly Century”.

Aquests podrien ser els trets bàsics de les transformacions de la societat alcoiana durant aquests anys, i que desenvoluparem més endavant:

- La indústria local tradicional (bàsicament tèxtil i metàl·lica) es va convertir en una eficaç **indústria de guerra**; en la memòria de molts alcoians encara estan les ubicacions de les fàbriques més importants així com dels llocs on va emmagatzemar materials de tots tipus.
- Lligat a aquest canvi està també la **col·lectivització** de la majoria dels mitjans de producció, com en tants municipis de la geografia republicana, i la creació dels organismes corresponents (comitès, juntes, consells de tota mena...); problema aquest que reflecteix l'esperit revolucionari d'un moment de transformació social que combat el "vell ordre" i lluita per construir un món nou; sense fer valoracions, podem afirmar que la transformació social que a Alcoi es va produir reflecteix perfectament l'esperit del moment que definia Durruti d'aquesta manera: "No ens fan por les runes, perquè anem a heretar la terra. La burgesia pot fer esclatar o arruïnar el seu món abans d'abandonar l'escenari de la història. Però nosaltres portem un nou món en els nostres cors". Aquest experiment, "alternatiu" en diríem avui, va fer exclamar Georges Orwell quan arribà a Catalunya: "D'immediat vaig reconèixer que aquell era un estat de coses pel qual pagava la pena lluitar".
- Per aquests motius, Alcoi va ser **objectiu de guerra** i la ciutat va sofrir **set bombardejos** per part de l'aviació italiana entre setembre de 1938 i febrer de 1939. Encara hi ha testimonis de familiars de les víctimes, i moltes persones majors encara recorden les escenes de pànic i les carreres dels veïns cap als refugis quan sonaven les sirenes, amb l'amuntegament inevitable a les seues portes. Les famílies que podien, van marxar als pobles i masos de la rodalia fugint de les bombes, protagonitzant un autèntic èxode. De tot en queda constància oral.
- La **defensa passiva** i la construcció de desenes de **refugis antiaeris** per a protegir la població de l'efecte devastador de les bombes. Els refugis constitueixen, sense dubte, la intervenció arquitectònica i les restes materials més reeixides del conflicte; en són una bona mostra de la gran vitalitat tècnica i política de la societat civil del moment. Centenars de metres de galeries, públiques i privades, encara estan esperant una intervenció per tal d'adequar-les a una ruta cultural o aprofitament didàctic que ajuden les futures generacions a comprendre part del seu passat, de la seua història. De moment se n'ha recuperat un: el de Cervantes.
- Apareix amb més força el **treball de les dones** a les fàbriques. El fenomen no és nou a Alcoi (recordem l'ambient que descriu Isabel-Clara Simó en la novel·la *Júlia*): venia del segle XIX i estava lligat a la gran embranzida industrial, que donava ocupació a moltes dones i xiquets i s'avançava així en unes dècades al fenomen. Però ara es desenvolupa encara més perquè part de la mà d'obra masculina –sobretot de joves– hi estava en el front (de Cerro Muriano, de Terol, i d'altres). Les persones grans poden encara contar el fred que passaven quan creuaven els ponts de bon matí per a anar al Tossal, o a Escaló...

i les cançons que les més joves feien escoltar (tant les pròpies, en les que es burlaven d'algun veí, com les "oficials" en les que manifestaven la consciència d'estar participant en la lluita contra el feixisme).

- La presència a Alcoi de **colònies infantils**, organitzades pel govern republicà, per tal d'allunyar els escolars dels diferents fronts i ciutats en guerra i procedents de tota la geografia peninsular, ens permet rastrejar un bon grapat d'històries personals. Molts d'aquests xiquets i xiquetes referen la seua vida i s'hi van quedar, es van casar i van formar famílies a la ciutat.
- La **iconoclàstia anticlerical**, que tanta presència ha tingut a Espanya des l'adveniment del règim liberal burgés i les seues connivències amb l'Església, i que a Alcoi va actuar amb molta animadversió: un grapat de capellans van ser assassinats en les primeres setmanes, tres esglésies es van enderrocar totalment, i altres establiments religiosos van ser utilitzats com a magatzem.
- Tot açò, evidentment, provocat o impulsat a partir d'una sublevació o **assonada militar** que a Alcoi tingué la seua tipologia particular, ja que la ciutat disposava de guarnició: indecisions inicials dels militars, reacció popular i resposta institucional, assalt a la caserna i organització d'una milícia formada per soldats i voluntaris.
- Finalment, no podem oblidar una darrera característica d'interès més general que en alguns casos puntuals pot ser important, almenys de forma indirecta i transversal: el procés de **transformació urbana** que va implicar alguns aspectes del conflicte (edificis que s'enderroquen i/o que canvien de funció, posem per cas), especialment visible si s'utilitza com a recurs la fotografia antiga i comparem el "paisatge urbà" anterior amb l'actual.

Per tot açò podem considerar a Alcoi no solament un autèntic "**paisatge de guerra**" sinó també i sobretot, un **lloc per a la Memòria Històrica** des de tots els punts de vista. Memòria Històrica que fins fa poc temps estava oblidada o anestesiada per la gran ofensiva duta a terme pel franquisme, que va "vendre" (o publicitar) el conflicte –amb tediosa insistència i profusió de mitjans– com un problema de cirurgia social i política entre bons i dolents. Ronald Fraser comprenia, en l'esmentat pròleg –"era de savis", afirma–, que durant la Transició ningú no fera esment d'aquells esdeveniments ni exigira una revisió, segurament per no afegir més problemes als que en el seu moment ja existien en la incipient i fràgil democràcia espanyola: la crisi econòmica i l'atur creixent, l'escalada terrorista d'ETA, el perill d'un colp militar, la intransigència violenta dels nostàlgics del franquisme... Però considerava així mateix que vint anys després ja no hi havia raons suficients per seguir oblidant, per a reprimir eix passat. I acabava afirmant: "oblidar" era també un manera de "recordar". Hi estem d'acord.

Els darrers anys han vist augmentar de forma vertiginosa les aportacions sobre la Memòria Històrica, tot i que com afirma Paloma Aguilar, una de les autores més actives en aquest tema, el franquisme ja en va fer durant molt de temps "polítiques de la memòria", lògicament en la línia que el sistema vencedor de la guerra li va interessar. Però

també es cert que malgrat els aparents –o voluntaris– “oblits” dels quals en parlava Fraser va coexistir amb ells i anà obrint-se pas un altra memòria, la republicana, de manera que durant molts anys han conviscut –conviuen encara– les dues línies interpretatives.

Dels molts problemes que la Memòria Històrica pot plantejar, interessa destacar per al present aportació aquells aspectes formatius, didàctics, que puguen servir per formar una consciència cívica de convivència, de tolerància, de pau. No és per tant una memòria reivindicativa d'uns contra altres, o “d'ajustar comptes” o de revisió de conceptes o interpretacions. La citada Aguilar ens sembla assenyada quan afirma:

“Mitjançant aquest lent apropament entre les memòries republicanes i les franquistes es passa del rancor al ‘mai més’ i de la inculpció aliena al reconeixement de la culpabilitat col·lectiva, evitant ambdues parts mirar la història de cara, amb tots els seus matisos, complexitats i brutalitats. En l'Espanya actual no existeix un autèntic consens sobre com relatar el que va ocórrer, però sí sobre les lliçons que cal extraure de la contesa”.

Aquest és també l'altre objectiu principal del present treball: **aprendre d'un passat** punyent. Som conscients dels problemes polítics, morals i –sobretot– jurídics que encara avui planteja el revisionisme i les reparacions dels efectes de la guerra i del franquisme. Fins i tot és de justícia reconèixer les reticències que encara planteja en certs ambients –no tots de dreta– alguns aspectes de la Memòria Històrica. L'anomenada “jurisdicció universal”, que permetria els jutges perseguir arreu del món els crims contra la humanitat, no troba a Espanya encara un camp propici excepte en cercles molt concrets i limitats.

Però, com deia Fraser, ja és hora d'afrontar el passat com cal, amb maduresa, honestat i gosadia per tal d'incorporar a la consciència col·lectiva ciutadana aquells esdeveniments que han marcat el nostre passat i que està gravitant sobre el present. I, com hem vist, la Guerra Civil ha estat l'esdeveniment més important de la nostra recent història, esdeveniment que la societat ha de “digerir” de forma responsable i escaient per tal de mirar el present amb optimisme i al futur amb garanties. En definitiva, la Guerra Civil va ocórrer i, vulgam o no, ja forma part incontestable del nostre patrimoni comú, el de tots els ciutadans. I ha de servir de base per a rellançar una nova consciència cívica que permeti aprendre d'uns fets que han de servir per a una nova cultura de pau, tolerància i convivència. Altres països han passat per situacions semblants –USA, Alemanya, Itàlia...– i han acabat per integrar-los en la seua cultura.

En aquest sentit, i malgrat que no sempre l'entramat social posa les coses fàcils, l'ensenyament de la història pot desenvolupar un paper important en la formació d'aquesta consciència cívica, integradora i respectuosa, tot i que no és responsabilitat exclusiva dels professionals de la història. Hi ha altres instàncies que també tenen la seua part de responsabilitat i haurien d'assumir els seus compromisos. Juan Sisinio Pérez Garzón, en el pròleg al llibre col·lectiu *La gestión de la Memòria*, ja advertia que:

“L'ensenyament de la història no és l'únic camí per la formació d'una consciència ciutadana, perquè la memòria col·lectiva actualment es forja sobretot amb estereotips al marge del sistema educatiu, transmesos pels mitjans de comunicació audiovisual”.

Però la història i el seu ensenyament hi tenen el seu paper i responsabilitat indefugibles. El mateix autor considera que “cal abordar l'objectiu de la història com a compren-

sió dels processos socials i dels actes humans en el passat per a apreciar el seus canvis"; comprensió que ha de contribuir tant per a formar una consciència cívica responsable, compromesa i madura, com per a poder contrarestar altres influències més interessades procedents d'altres ambients i expressada mitjançant diversos mitjans de comunicació. L'ofensiva que darrerament ha sofert la societat espanyola des d'alguns ambients revisionistes i clarament bolcats en perpetuar certs estereotips i mites franquistes, és tan cridanera que obliga el professorat a redoblar els esforços per contrarestar-los i a insistir encara més en els **aspectes formatius i didàctics de la Guerra Civil**, i, en el cas concret que ens ocupa, dels seus escenaris i vestigis materials.

Des d'aquests plantejaments, els "vestigis" de la guerra civil poden ser alguna cosa més que restes materials d'un conflicte o llocs geogràfics puntuals d'algun moment violent; en realitat són, i així ens agradaria que es consideraren, espais viscuts, escenaris de lluita, llocs de la memòria...; tot un seguici de proves i "documents" que haurien d'incitar a la reflexió; en definitiva, mostres d'un temps ric, complex i dinàmic, reflex d'un món conflictiu i en transformació. Darrere de cadascun d'ells, per petit que hi siga, es pot endevinar tot un món.

És cert que aquest "món" –Alcoi– que els vestigis de la guerra mostren o permeten entreveure, no deixa de ser geogràficament un lloc petit, limitat i perdut entre les muntanyes. Però no es un lloc aïllat del món, sense cap connexió amb l'exterior. Al contrari. Com hem vist, Alcoi constitueix una autèntic "microcosmos" on es poden veure tots els ingredients que puga necessitar una formació històrica i tots els elements que poden ajudar a configurar una consciència històrica cívica, crítica i compromesa. No sobra, en aquest sentit, recordar ací les potencialitats didàctiques que pot oferir la Història Local, també anomenada "microhistòria" per l'àmbit d'actuació des del punt de vista metodològic: proximitat a l'alumne, concreció i accessibilitat de les fonts, interdisciplinarietat, vestigis materials (seria el nostre cas més clar), etc. És, potser, la forma més clara i directa de veure com està de present el passat, i de com el present i el passat ajuden a comprendre's mútuament en una interacció que solament la història pot oferir.

L'aportació que oferim persegueix, a més a més, i amb l'ajut del professor, dos objectius més, diferents però complementaris:

- que els alumnes realitzen la **construcció de coneixements** des de les seues respectives situacions, procedències i capacitats;
- que els visitants/alumnes aprenguen a **contextualitzar** els diferents elements observats i/o analitzats per tal de no solament trobar el significat del seu valor històric, sinó també pel que pot oferir d'aplicable en ambients i contextos més propers als alumnes.

Tasca del professor serà ajudar els alumnes a contextualitzar els vestigis en funció de la funció i significat que considere més escaient per a la seua formació. Tanmateix, al llarg d'aquestes pàgines intentarem donar la que considerem nosaltres que haurien o podrien tenir; però sempre seran una orientació complementària, mai una imposició tançada ni una visió unilateral. La present proposta, no cal insistir-hi, és oberta i flexible, i solament pretén ajudar al professor i a l'alumne a fer més creativa i profitosa tant la visita

a Alcoi com l'aproximació a uns fets luctuosos que, com hem dit, van trasbalsar durant uns anys la ciutat i que l'han marcada per a l'esdevenidor; però el professor, que coneix millor els seus alumnes, pot fer les adaptacions, correccions o adaptacions que considere més escaients.

I anem acabant. Una guerra no es un esdeveniment senzill d'abordar a les aules pels diferents enfocaments que permet i la varietat de fonts que s'hi poden utilitzar. Menys encara ho és un conflicte com la guerra civil espanyola sobre la qual s'han concentrat versions partidistes i apassionades, manipulacions polítiques, sofriments de tot tipus, mitologies inevitables, records familiars d'un i altre signe... Però en qualsevol cas, i com deia Paloma Aguilar, hem de saber extraure ensenyaments de la contesa. I aquests haurien de centrar-se tant en la integració d'un passat que ha condicionat el present (i encara el configura en gran part, com està veient-se en les –entre altres– dificultats que troben els que volen recuperar els cadàvers dels seus familiars), com en la inserció i promoció d'una cultura de pau, de cara a un futur d'esperança i optimisme.

Un futur madur, de convivència i cooperació per damunt de tot, que és el que un compromís cívic pretén crear, no pot estar basat en manipulacions històriques, ni en silencis còmplices, ni en la por al fet, ni en prudències innecessàries... La imatge positiva que entre els politòlegs, historiadors i sociòlegs té encara l'anomenada Transició no pot ocultar que aquesta no s'ha acabat de debò. Falta encara integrar totalment allò que la guerra civil va suposar, en totes les seues dimensions (social, política, institucional,...), i curar les moltes ferides que encara estan obertes (algun sector social no solament no vol curar-les sinó que s'encaparra, de forma culpable, en seguir tirant-hi sal i vinagre). Però en aquesta proposta no aspirem a resoldre definitivament el problema. Ja ens agradaria! Aspirem a menys, però no de menor importància, com hem vist.

En darrer terme, el dolor i els sofriments de la guerra civil han de servir almenys d'aprenentatge i de catarsis davant qualsevol conflicte armat: les guerres del segle XX (no sols "Europe's Deadly Century", també arreu del món) són cada vegada més un calvari dolorosíssim per a la població civil i molt menys per als exèrcits que hi intervenen; circumstància aquesta que no hauria de deixar-nos indiferents. Si aquesta visita a Alcoi acaba en positiu, amb desitjos de pau i tolerància, amb una millor empatia cap el sofriment i el dolor humans, i amb reflexions crítiques i constructives sobre la convivència i el futur de la humanitat... els autors es donaran per satisfets.

Advertiments per a la visita

- 1.- Seria convenient preparar la visita abans a la classe, en funció sempre dels objectius i plantejaments que el professor o el departament hagen determinat. Queden al seu criteri les activitats a realitzar, les informacions a subministrar, l'enfocament dels problemes, la seqüenciació...
- 2.- Així mateix, també serà necessari que s'ajude els alumnes a extraure el màxim d'ensenyament de cada vestigi o element, per a la qual cosa el professor haurà d'estar pendent que la contextualització no deixi cap element a la improvisació, tot i que la construcció conceptual és el millor camí.

- 3.- Per raons pràctiques, hem agrupat els diferents vestigis per blocs temàtics homogenis (magatzems, refugis, hospitals, fàbriques...) segons la funció que van desenvolupar en el seu moment. El llistat i la quantitat d'elements seleccionats permeten fer visites –i activitats preparatòries– “monogràfiques”: refugis construïts (n'aportem uns vuit, però n'hi han més), hospitals habilitats (tres o quatre), esglésies afectades (unes deu, enderrocades o no), magatzems de material de guerra.. Els blocs temàtics que proposem són aquests:
- A. Habilitació de magatzems.
 - B. Requisa d'esglésies.
 - C. Enderrocament d'esglésies i noves construccions.
 - D. Requisa de xalets.
 - E. Hospitals.
 - F. Refugis.
 - G. Sistemes d'alerta i vestigis bombardeigs.

Però si es prefereix fer una “ruta urbana” que encadene amb més comoditat uns elements amb els més propers en forma de passeig a peu, encara que siguin de “temàtica” diferent, suggerim tres itineraris sobre vestigis de guerra –tots tres complementaris–, dos “urbans” i un pel camp.

1. Ruta del Centre Històric

- B.3. Església de Sant Jordi. Seu de la CNT-Museu del Poble
- B.4. Convent de les Agustines Descalces. Ocupat per la CNT
- F.6. Refugi de Sant Tomàs-Plaça d'Espanya-Placeta les Gallines
- C.1. Enderrocament de l'Església del Convent de Sant Agustí
- C.2. Enderrocament de l'església parroquial de Sant Maria
- B.5. Col·legi de les Carmelites. Seu de les Joventuts Llibertàries
- G.1. Sirena de l'Ajuntament
- E.3. Hospital Sueco-Noruego-“Cárcel del Generalísimo”
- D.4. Círculo Industrial. Seu de la CNT
- C.3. Enderrocament de l'església parroquial de Sant Francesc
- F.1. Refugi de la Glorieta
- B.6. Col·legi de les Paüles. Seu del Partit Comunista-Radio de Alcoy
- B.1. Església del Col·legi dels Salesians
- F.3. Refugi de Carbonell
- G.3.c). Restes de bombardeigs en la CAM
- D.5. Palauet d'Albors
- B.7. Església i Convent de les Esclaves
- F.7. Refugi del Centre Cultural
- D.1. La Beneficència-Hospital Militar Base

2. Ruta de l'Eixample

- F.2. Refugi de la Beniata

- F.5. Refugi de Cervantes
- G.3.d). Restes de les bombes en Cervantes
- D.1. Xalet Vista Alegre
- E.2. Hospital d'Oliver
- F. 8. Refugi de Rodes
- A.1. Caserna militar-Hidrolèctrica (Centre Comercial)
- B.2. Església parroquial de Sant Roc
- G.3.a). Restes de les bombes en les "Cases Roges"
- D.2. Xalet Vicens
- D.3. Xalet de Carlos Pérez
- G.3.b). Restes de les bombes en el xalet de Carlos Pérez
- A.2. Plaça de bous

3. Ruta verda

- E.4. Font Roja. Casa de Repòs per a militars. (Té mes al·licients)
- G.2. Observatori de la Serreta. (Hi ha, a més, un poblat ibèric)
- A.3. Túnel línia ferroviària Alcoi-Alacant. (Via Verda deliciosa)

Aproximació històrica

Les especials condicions orogràfiques d'Alcoi, ciutat situada al nord de la província d'Alacant, amb cims superiors a 1.000 metres i amb una hidrografia que va afavorir la instal·lació d'indústries tèxtils i papereres que utilitzaven el cabal dels rius Barxell, Riquer i Molinar per a moure màquines i artefactes, va protagonitzar al llarg del segle XIX un marcat procés d'industrialització.

Açò farà que es concentre en ella una elevada quantitat de capitals i d'indústries, on es reproduiran totes les peculiaritats de la revolució industrial: gran creixement de població, lloguer d'immobles i habitacions summament elevats, apilotament urbà en els barris més populosos, escassa dotació d'infraestructures, analfabetisme, marginació, explotació i elevada confrontació social.

Totes aquestes circumstàncies generaran en la ciutat dues classes socials clarament definides: una massa de treballadors, la majoria d'ells afiliats a organitzacions sindicals obreres i a partits polítics d'esquerra, i un empresariat local amb interessos radicalment oposats, que entraran en dur enfrontament.

Amb el canvi de segle la indústria paperera es consolidarà i la guerra europea del 1914-1918 potenciarà la producció i l'exportació de manufactures; a la vegada, la indústria tèxtil iniciarà un procés de modernització encapçalada, en part, per l'auge de la confecció de gèneres de punt –mitges, calcetins, roba interior, etc.– que culminarà en l'edificació de grans factories, com les de Ferrándiz i Carbonell; mentre que la indústria metal·lúrgica també viurà moments d'expansió, en fabricar maquinària agrícola per a l'elaboració d'oli i de vi.

Acabada la I Guerra Mundial i restablert el comerç internacional, la producció fabril davallarà de forma considerable i la indústria local entrarà en una profunda i perllongada

crisi que enllaçarà amb la greu recessió econòmica mundial esdevinguda pel crac borsari del 1929. Durant aquest dilatat període de temps mancaran les subsistències, el preu dels aliments pujarà considerablement, l'atur s'estendrà per la ciutat, s'elevà la conflictivitat laboral i social i augmentarà la confrontació política. Circumstàncies i conjuntures adverses que afavoriran, més encara, l'acreixement de les diferències socials i ideològiques de la població, i preludiaran la revolució socioeconòmica portada endavant només iniciar-se la guerra civil.

Alcoi a l'inici de la guerra

Amb la proclamació de la República els conflictes laborals i les vagues es faran cada vegada més freqüents, al temps que els treballadors d'una banda, i els partits de dreta i la mateixa Església, d'altra, radicalitzaran les seues postures.

Per això, tot just tenir notícies de l'alçament militar, la ciutat –en aquella època tenia uns 43.000 habitants– es va convertir en un focus d'interessos totalment contraposats i l'ambient es va tornar més tens del que era habitual.

Part de l'oficialitat del regiment d'infanteria de guarnició a Alcoi, comandat pel coronel Santiago Pérez Frau, estava d'acord amb l'alçament i la tropa va romandre aquarterada, a l'espera de rebre l'orde que permetera prendre la ciutat. Al mateix temps, alguns simpatitzants de dretes es varen reunir en cases particulars, amb la finalitat de penetrar en el quarter i donar suport als militars facciosos. Pel seu compte grups d'obrers es concentraren en la plaça de la República i pels voltants del quarter, amb la finalitat d'avortar qualsevol intervenció militar. Mentre, els partits polítics i els sindicats d'esquerra donaven l'orde de mobilitzar els seus afiliats, que prompte van formar milícies populars.

L'alcalde de la ciutat, Evaristo Botella, veient el caire de dura confrontació social que s'estava formant, va decidir entrevistar-se amb representants dels partits polítics i dels sindicats, a la fi de buscar entre tots una solució que acabés amb a l'aquartermament que protagonitzaven els caps del regiment. Però els esdeveniments es van precipitar.

El dia 20 els sindicats d'esquerra convocaren una vaga general que va paraitzar per complet la ciutat. Poc més tard grups d'obrers, organitzats en milícies i equipats amb armes de foc, assetjaren el quarter, al temps que un parell de cotxes blindats amb planxes de ferro, a mode de tanquetes, i pintats de roig i negre amb les inicials de la CNT i de la UGT, recorrien la ciutat.

Poc després, el dia 29 de juliol es formava un Comité Revolucionari de Defensa, comandat majoritàriament per membres de la CNT, amb la intenció de controlar la ciutat i evitar que els militars aquarterats s'alcen en armes.

Pres el quarter, després d'uns dies d'indecisió per part dels militars –segurament esperaven ordres i esdeveniments–, el dia 3 d'agost els milicians que assetjaven la caserna, després de creuar uns pocs tirs de fusell amb els seus defensors, entraven al recinte militar i s'apoderaven de les armes de foc que trobaren en ell. Tot seguit formaven una columna mixta de quasi mil militars, composta per 410 soldats i 525 milicians. El comboi, format per uns 70 vehicles, entre cotxes i camions, després de recórrer la ciutat victorejats per la multitud, eixia el dia 7 d'agost en direcció al front de Còrdova.

La ciutat canvia

A partir d'eix moment canviarà la fisonomia i les activitats de la ciutat, i la vida quotidiana de la majoria dels seus habitants es veurà transformada. Cases i edificis que abans tenien una funció, ara es destinaran a altres menesters. Partits polítics i sindicats ocuparan escoles i edificis públics. Es requisaran els xalets més emblemàtics del benestants locals. Algunes esglésies i escoles religioses es reconvertiran en magatzems, en txeques o en quaters de milicians, mentre que altres seran enderrocades.

Les fàbriques també es reconvertiran. Abans de la guerra la indústria alcoiana pas-sava per una dura recessió econòmica. Però iniciat el conflicte, la solució a la crisi serà reconvertir tota la producció tèxtil i metal·lúrgica i dedicar-la a fabricar material bèl·lic i teixits militars. Per a això es confiscaran i col·lectivitzaran les fàbriques, que passaran a ser dirigides pels seus mateixos treballadors i pels sindicats, iniciant així un procés clara-ment revolucionari. Aquests seran els dos sectors fonamentals:

Producció de les indústries metal·lúrgiques socialitzades

Projectils de diferent calibre
Munió de pistola i de fusell
Espoletes
Bombes de mà
Granades destrossadores
Estriat i allisada de canons
Maquinària emprada en la fabricació d'explosius
Torns per al centratge i el poliment de lents i visors

Producció de les indústries tèxtils socialitzades

Mantes militars
Draperia utilitzada en la confecció d'uniformes i capots
Teixits de gran resistència per a motxilles i matalassets
Gases i apòsits sanitaris
Blanqueig de cel·lulosa emprada en la fabricació d'explosius

Per últim, la ciutat es defensarà. Per tal d'això, la Junta Local de Defensa Passiva escometrà la tasca d'enfosquir la ciutat i de construir un grapat de refugis, on podran amagar-se milers de ciutadans de possibles atacs aeris.

Alcoi, objectiu de guerra

Cal fer constar que Alcoi durant la guerra civil sempre va estar allunyat dels fronts de batalla. En 1937 les accions bèl·liques més pròximes van tenir lloc en el front de Terol, a uns 300 Km al nord d'esta. L'any següent, amb la progressió de l'exèrcit de Franco i amb el front de València obert, es van reduir les distàncies però mai de forma suficient

com per a preocupar els seus habitants de veure's implicats directament en el conflicte bèl·lic. De fet la ciutat va notar en la seua fisonomia els horrors de la guerra, quasi al final d'aquesta, a partir de setembre de 1938, quan va ser bombardejada sistemàticament per l'aviació italiana.

L'elevada producció bèl·lica d'Alcoi no va passar desapercebuda per a l'exèrcit rebel i era normal que, tard o d'hora, l'aviació considerara les seues instal·lacions fabrils com a objectius militars.

La ciutat tenia al seu interior una central hidroelèctrica de valor capital, que proveïa de força motriu les factories de la comarca.

A més, era plaça militar ja que dins del seu nucli urbà tenia un quarter d'infanteria amb guarnició permanent i allotjava dos hospitals militars, un altre civil, on també hi havia militars, i un sanatori antituberculós.

Una altra raó per a bombardejar-la és que tenia dos estacions ferroviàries que enllaçaven amb València, Gandia i Villena, per on arribaven matèries primeres i n'eixia el material bèl·lic que fabricaven les indústries, així com mercaderies i combois militars.

La carretera que travessava la ciutat era un important nus interior de comunicacions que unia València i Alacant. En el seu recorregut salvava tres angostos barrancs, gràcies a tres ponts de valor estratègic: el de Maria Cristina, Sant Roc i la Petxina.

És per això que les autoritats alcoianes van veure la necessitat de prendre una sèrie de mesures que permeteren fer front als possibles atacs de l'aviació enemiga. Per a això es va crear una Junta de Defensa Passiva, que tenia com a objectiu principal la construcció de refugis antiaeris, tasca complexa des del punt de vista tècnic que va requerir grans esforços i una enorme quantitat de diners.

Classes de refugis

S'hi van construir tres classes diferents de refugis:

Col·lectius. Construïts pel municipi per mitjà de préstecs i impostos. Bona part dels refugis públics van ser construccions complexes que havien d'albergar al seu interior centenars i a vegades més de mil ciutadans.

Particulars. Els construïen els veïns excavant davall de les cases. Generalment s'aprofitaven els soterranis o es buscava protecció entre dos parets mestres. Es recomanava que tingueren una eixida a l'exterior que permeta fugir-ne si s'afonava l'edifici, encara que la majoria no disposava d'una eixida alternativa.

Fabrils. Fets pels treballadors a l'interior de les fàbriques per a refugiar-s'hi durant la jornada laboral. Segons on estava situada la indústria i el nombre d'operaris que tenia, s'hi van fer obres de major o de menor envergadura.

Tipus de refugis

A Alcoi es fan servir dues tècniques diferents de construcció de refugis:

Refugis de galeria. La majoria dels refugis de la ciutat eren d'aquest tipus. Es van construir excavant un entramat de galeries, a vegades a una profunditat superior als 10 metres. Per a protegir-ne l'estructura, se'n col·locava al damunt una capa de formigó ar-

mat. Entre aquesta i la superfície es reblia amb una capa de terra compactada o grava, de 4 metres de gruix, que servia per a reduir la penetració de les bombes.

Refugis excavats a cel obert. Es realitzaven en més poc temps que els anteriors, però la seua construcció era molt complexa i bastant més cara. S'hi feia servir una gran quantitat de formigó, intervenien molts obrers i calia excavar amb precaució per no danyar els fonaments de les cases limítrofes.

S'iniciava l'obra buidant el terreny fins a arribar a diversos metres de profunditat. Després, se'n construïen les escales d'accés, les naus interiors amb voltes i els respiradors. Finalment, se'n cobria l'estructura amb capes de formigó armat i grava.

En els refugis les boques d'accés formaven un corredor en forma de L, que servia per a impedir que penetrara l'ona expansiva a l'interior. Molts refugis tenien excusat, llum elèctrica i una xicoteta farmaciola per a urgències mèdiques.

Els bombardejos

Durant la Guerra Civil espanyola els governs alemany i italià van ajudar el general Franco amb l'enviament d'armes i tropes regulars. Una part de l'ajuda militar de Mussolini va consistir a enviar a l'illa de Mallorca l'Aviació Legionària Balear que, des de la seua base a l'aeròdrom de Son Sant Joan, va bombardejar els ports i objectius militars més importants del Mediterrani.

Entre els dies 20 de setembre de 1938 i 11 de febrer de 1939, Alcoi va ser bombardejat set vegades pel 8.º *Stormo di Bombardamento Veloce de la Aviazione Legionaria delle Baleari*. Els Savoya SM-79 llençaren uns 50.000 quilos d'explosius, el quals causaren més de 60 víctimes, a més d'una gran quantitat de fàbriques i de cases espatllades o enderrocades

Nombre de bombes i quilos d'explosius llançats sobre Alcoi per l'aviació

Bombardejos	250 kg	100 kg	50 kg	20 kg	15 kg	Núm. bombes	Total kg
1r (20-IX-38)		80		40		120	8.800
2n (22-IX-38)	40			10		50	10.200
3r (23-IX-38)	40			10		50	10.200
4t (16-X-38)			120			120	6.000
5é (29-I-39)	20			5		25	5.100
6é (9-II-39)		16		8	175	199	4.385
7é (11-II-39)		40		20		60	4.400
Total	25.000	13.600	6.000	1.860	2.625	624	49.085

Vestigis de la guerra

A. Habilitació de magatzems

A.1. Caserna militar

Estava situada al carrer Alçamora, on és avui en dia el *Centro Comercial Alzamora*, junt al pont de sant Roc, el Hotel AC i el Restaurant La Llum, els quals ocupen les antigues instal·lacions de la *Hidroelèctrica Alcoyana*.

A conseqüència dels esdeveniments internacionalistes del Petrolio de 1873 (la ciutat

va estar ocupada pels treballadors mitjançant una vaga convocada per l'Associació Internacional de Treballadors (AIT), es cremaren un grapat de fàbriques, l'ajuntament fou assaltat i moriren disset persones, una d'elles d'alcalde), es decidí edificar una caserna militar que controlara qualsevol altre moviment obrer. La direcció de les obres va recaure sobre l'enginyer Francisco Rodríguez Trelles y Puigmoltó, essent inaugurada l'u de febrer de 1878.

- Durant la Guerra Civil, l'esmentada caserna va tenir gran protagonisme. Com s'ha vist anteriorment, en iniciar-se el cop militar, part de la seua oficialitat va romandre aquarterada en espera de poder-se aixecar en contra de la República, mentre grups d'obers, organitzats en milícies i equipats amb armes de foc l'assetjaren i assaltaren a principi d'agost.

En aquest quarter es va formar una columna mixta, composta per militars i milicians, que va anar a lluitar al front de Còrdova.

En repetides ocasions l'aviació italiana va bombardejar la central hidroelèctrica i el quarter, tot i que la intenció principal era deixar sense llum a les fàbriques de la ciutat que es dedicaven a produir material de guerra.

A.2. Plaça de bous

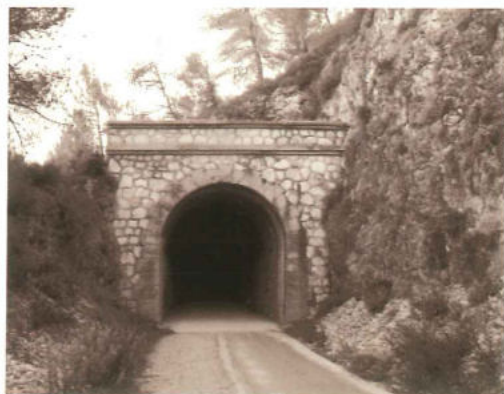
Estava situada on és avui l'“Edificio Plaza”, en la plaça de Benissaidó (hi és només comença l'avinguda Juan Gil-Albert, a l'alçada del pont de la Petxina). La plaça fou inaugurada el dia 20 de juny de 1926.

Hi estava prop de les dues estacions de ferrocarril que hi havia aleshores a la ciutat: la del Nord, de via ampla –l'actual, en avinguda Tirant lo Blanc–, que comunicava Alcoi amb Xàtiva-València i la del “Xixtarra”, de via estreta, que situada en l'actual Plaça d'Al-Azraq, on encara està la màquina del tren com a recordatori, que comunicava per una banda Alcoi amb el port de Gandia i per altra amb Villena-Madrid. En 1969 es van tancar les línies Alcoi-Villena i Alcoi-Gandia.

- Durant la guerra, el cós de la plaça de bous fou emprat en diverses ocasions com a magatzem, amb la finalitat d'alçar matèries primeres o productes elaborats que havien d'eixir per ferrocarril.

A.3. Túnel de la línia ferroviària Alacant-Alcoi

Després de quedar inconclusos diferents projectes ferroviaris que pretenien enllaçar el port d'Alacant amb la ciutat d'Alcoi, a finals de 1926 es van adjudicar les obres per a la construcció d'un ferrocarril de via ampla. L'encarregat de portar l'obra endavant fou l'enginyer José Roselló. Els treballs d'explanació i la seua infraestructura (a les rodalies d'Alcoi es van tenir que construir diversos ponts i fer un grapat de túnels) van començar el 1928. El 1932 l'obra estava acabada. Ara solament mancava posar el balast i tendir les vies, però l'inici de la contesa bèl·lica ho va impedir.

En l'actualitat és utilitzada com a Via Verda, molt popular entre els passejants.

- Durant la guerra es van emprar alguns dels túnels més pròxims a la ciutat per a dipositar les matèries elaborades que la indústria socialitzada anava produint, amb la finalitat d'evitar que un bombardeig les destruïra.

B. REQUISA D'ESGLÉSIES

B.1. Església "María Auxiliadora" del col·legi Salesians

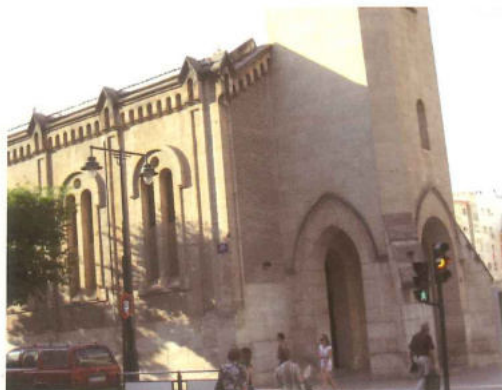
Està ubicada en la Plaça Mossèn Jusep, 1. Fou construïda el 1931 segons el projecte de Joaquín Aracil Aznar. El campanar és més recent. Pertany al "Colegio Salesiano de San Vicente Ferrer" amb el qual forma conjunt. Construït amb carreu, d'estil medievalista en l'exterior, però modern en l'interior. Pintures en l'interior de Ramon Castañer.

- Durant la guerra fou utilitzada per a emmagatzemar matèries elaborades per la indústria tèxtil socialitzada.

B.2. Església parroquial de Sant Roc i sant Sebastià

Situada en el cantó dels carrers Alameda-Espronedada. El primer permís d'obres per a una església-patronat és de 1914, sobre un projecte de l'arquitecte Vicent Pascual, i d'estil neogòtic, amb cimbori octogonal (arcs de mig punt). S'inaugurà l'agost de 1926. En finalitzar la guerra l'arquitecte Joaquín Aracil va refer les malifetes de la guerra més endavant esmentades i li afegí un campanar, original en la seua estructura perquè està damunt mateix de l'atri, que va ser inaugurat el 1945.

- Durant la guerra la nau es va fer servir de magatzem per a contenir materials de foneria, quantitat de ferralla i terra refractària mesclada amb pols de carbó.

En finalitzar la guerra l'església havia patit molts desperfectes i restava en lamentables condicions, ja que a l'estar situada prop del quarter (l'actual Centre Comercial "Alzamora") i al costat de la central hidroelèctrica, els bombardeigs de l'aviació italiana la van deixar sense vidrieres ni cristalls, sense la porta d'entrada –aquesta va estar arrancada de quall per l'acció de l'ona expansiva– i sense bona part del sostre i del cel ras, que es van assolar.

B.3. Església de Sant Jordi. Seu de la CNT-Museu del Poble

Situada en el cantó del carrer Santo Tomás, 10 i Sant Blai, 1. L'actual església de Sant Jordi, inaugurada el 1921, és un projecte que Timoteo Briet va realitzar amb la col·laboració de Vicente Valls Gadea, sobre un antic edifici que va durar fins 1913 (el primer era del segle XV i en 1625 es va refer). L'edifici actual és d'estil historicista neoromànic, tot i que el seu interior manté la decoració neobizantina.

- Durant la Guerra Civil fou ocupada per la CNT. L'escultor José Pérez "Peresejo" va demanar permís al Consell Municipal per a convertir l'església en Museu del Poble.

B.4. Convent de les Agustines Descalces. Ocupat per la CNT

Situat entre els carrers Sant Tomás, 4 i Carme, 27 i 29. El 1596, Juan de Ribera, Arquebisbe de València, va establir l'Orde de les *Agustinas Descalzas* i fa fundar el convent d'Alcoi per seguir la tradició i el culte

eucaríctic. Les monges de clausura estan al càrrec de l'església del Sant Sepulcre, edificada entre 1596 i 1598 al mateix lloc on es van trobar unes Formes robades del temple parroquial el 1568. La façana és neoclàssica i el seu interior ha estat repetidament remodelat, sent la darrera vegada el 1917. La façana lateral del convent és d'estil barroc regionalista i fou projectada per Vicente Valls Gadea en 1925 i construïda entre 1927 i 1929. La façana posterior és interessant per l'ordre compositiu amb el qual es va executar.

- Durant la Guerra Civil el convent fou ocupat per la CNT i va ser quarter de les Milícies Antifeixistes.

B.5. Col·legi de les Carmelites. Seu de les Joventuts Llibertàries

Situat en el carrer Pintor Casanova, 22. Les Carmelites van arribar a Alcoi el 1858, i el 1861 començaren com a col·legi de xiquetes en la antiga Casa de Beneficència. En 1929 es van traslladar a l'actual edifici, amb el nom bíblic de "La Presentación".

- Durant la Guerra Civil fou seu de les Joventuts Llibertàries, però va caure una bomba que deixà malmeses les instal·lacions. Durant la postguerra es va anar reconstruint fins 1947 en què es va reinaugar. Mentre es feien les obres, els alumnes van ocupar la Beneficència.

B.6. Col·legi de les Paüles. Seu del Partit Comunista-Radio de Alcoi

Situat en el carrer Sant Mateu 12, cantó carrer Sant Josep, aquest edifici construït al voltant de 1895 i d'autor desconegut, va ser primer i durant molts anys Convent i Col·legi de l'ordre femenina de Sant Vicent de Paul, les conegudes com "Paules", que van venir a Alcoi en 1885. En els anys vuitanta va acollir durant un temps l'Escola d'Arts i Oficis.

- Durant la Guerra Civil es va ubicar en aquesta escola la Seu del *Partido Comunista-Radio de Alcoy*. Al saló teatre del partit es feien xerrades i conferències de caire cultural i polític.

B.7. Església i convent de les "Madres Esclavas del Sagrado Corazón"

La seu estava situada entre els carrers Sant Josep, Goya i Roger de Llúria. Pel carrer Goya s'accedia al convent i a l'església. Les Esclaves es van instal·lar a Alcoi l'any 1907 (s'havia fundat a Madrid el 1877), on van obrir una escola per a xiquetes i joves treballadores. Inicialment estava en els números 34 i 36 del carrer Sant Josep, però un projecte per al conjunt de l'arquitecte Vicent Pascual va obrir un nou carrer, el Goya, que possibilitava que el conjunt donara als tres carrers esmentats. A principis dels anys vuitanta col·legi i església es van convertir en un edifici d'oficines i d'habitatges.

- Durant la guerra, el convent i l'església s'empraren com a quarter de la Milícia Antifeixista. Al seu interior va funcionar una txeca.

C. Enderrocament d'esglésies i noves construccions

C.1. Enderrocament de l'església del convent de Sant Agustí

Situada en la mateixa Plaça d'Espanya, era l'església de l'antic Convent dels Agustins, començat a construir en la primera meitat del segle XIV com a Convent-fortalesa

(era el límit de la ciutat medieval), sobre un antic castell de finals del segle XIII. El Convent ocupava l'illa urbana que comprèn actualment la Plaça d'Espanya, i els carrers Sant Llorenç, Mossèn Torregrossa, Escola i part alta de Sant Tomás. Les tres gran conjunts (Convent o Monestir, Claustre i Refectori) van sofrir profundes remodelacions a partir de la desamortització de Mendizábal que el va clausurar: el Claustre (acabat al segle XVIII) es convertí en la "Plaça de Dins" i mercat durant molt de temps, part del Convent en l'actual Ajuntament (com es pot veure en la fotografia de 1928), i el Refectori en el Teatre Principal.

- Durant la guerra, l'església va ser enderrocada totalment i l'edifici que la va substituir ha tingut diverses remodelacions, una d'elles el Passatge que comunica les dues places: la d'Espanya i la de Dins. Actualment és un Centre de Salut.

C.2. Enderrocament de l'església parroquial de Santa Maria

Situada a l'altre costat de la Plaça d'Espanya (vegeu la fotografia anterior de 1928), tancava el primer recinte medieval.

L'església parroquial de Santa Maria, d'estil barroc, es va construir a meitat del segle XVIII; és el segon temple parroquial, relacionat amb el creixement de la ciutat (el primer hi era a la plaça de la Mare de Déu dels Desemparats, al bell mig del Centre Històric). Les fotografies mostren la mateixa façana: l'antiga i l'actual, reconstruïda.

Demolida durant la guerra, entre 1945-1954 es va alçar un nou temple força semblant a l'anterior. El Projecte de reconstrucció va estar signat pels arquitectes Vicente Valls Gadea, Pablo Soler Lluch i Roque Monllor Boronat.

- Durant la guerra els enderrocats de la seua demolició van fer servir per a edificar una piscina municipal (vegeu més endavant). Avui encara poder veure's petites mostres de l'antic parament en la porta del carrer Major o Pintor Casanova, que mostren el nivell fins on va ser enderrocada, així com el nou parament.

C.3. Enderrocament de l'església parroquial de Sant Francesc

Situada en la plaça Ramon i Cajal 5, junt al carrer San Nicolau i la Glorieta, és l'església de l'antic convent dels Franciscans (de 1719-1740). Desamortitzades per Mendizábal les propietats que els Franciscans tenien a Alcoi, l'església conventual, d'estil barroc, es fa ver servir d'església parroquial (la segona que tindria la ciutat, després de

Santa Maria), la qual es va inaugurar el 25 de maig de 1847, i agafà el nom del patró d'Alcoi Sant Maur –pels terratrèmols de 1620– i el de l'antic titular, San Francesc, tot i que els alcoians es refereixen a ella com “Sant Francés”. La resta de les dependències es van convertir, paulatinament, en Glorieta o jardí públic (l'hort del Convent), en Escola, en Jutjat Municipal, en presó del Partit Judicial, en Institut d'Ensenyament Secundari (de 1930 a 1941), etc.

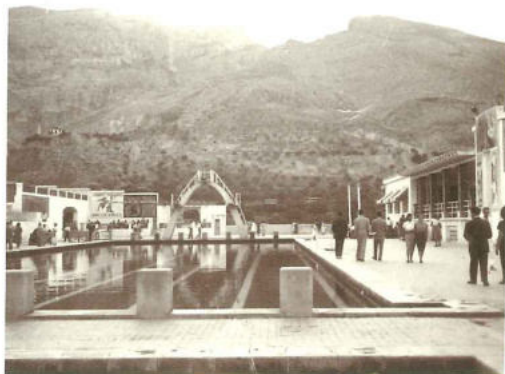
En finalitzar la Guerra Civil el temple fou reedificat en 1950, mitjançant el projecte que van redactar l'arquitecte César Cort Botí i Joaquín Aracil Aznar, d'inspiració neoclàssica, amb planta de creu llatina i cúpula octogonal en creuer.

- Durant la guerra el temple fou enderrocat amb la idea d'emprar el solar per a construir un mercat (l'actual mercat de Sant Mateu), que es va construir sobre les dependències del Convent.

C.4. Edificació de la piscina municipal

Està situada en la carretera de pujada al Preventori, carrer Barranc del Cint, front al Col·legi de la Salle.

- Amb els materials aconseguits de l'enderroc de l'església parroquial de Santa Maria, el Comitè Revolucionari va decidir construir una piscina pública, la qual va ser inaugurada durant l'estiu de 1937. Les instal·lacions hi tenien jardins i dues piscines: una en forma l'ela, on es banyaven els menuts i altra més gran, la qual acomplia les mesures olímpiques exigides en l'època. Encara funciona com a piscina pública.

D. Requisa de xalets

D.1. Xalet Vista Alegre

Situat en la cantonada dels carrers Isabel II 1, i Oliver 17, també conegut com “El Parque”. Edifici de 1908, construït amb carreus de pedra decorada, segons projecte de l'arquitecte Vicent Pascual i Pastor, d'estil renaixentista eclèctic.

- Durant la guerra l'edifici fou emprat com a caserna de les Milícies Antifeixistes.

D.2. Xalet Vicens

Situat en l'Alameda 4, també conegut com "la Perla", l'edifici fou construït en 1923 –i ampliat el 1944– amb carreus, d'estil neorenaixentista, segons projecte d'Antoni Gómez i Davó i de Josep Ibáñez i Baldó (l'ampliació). El primer propietari va ser Antoni Vicens Moltó. Després de la guerra va ser delegació del Ministeri de Treball, i actualment seu del sindicat UGT i del col·lectiu empresarial COEPA.

- Durant la guerra fou habilitat per allotjar una guarderia de xiquets repatriats. També va fer les funcions de caserna de les Milícies Antifeixistes.

D.3. Xalet de Carlos Pérez

Situat en la cantonada entre l'Alameda 56 i Avinguda Pont de Sant Jordi. Fou edificat el 1920, sobre un anterior on solia hostatjar-se el polític Josep Canalejas, amb carreus de tosca, segons projecte de Vicente Pascual Pastor per al primer propietari, l'industrial Carlos Pérez.

Segons el catàleg de l'Ajuntament, és un "edifici singular de notable qualitat de disseny i construcció... amb gran capacitat per albergar altres funcions". De fet ha estat varies coses: la "Gota la leche", "Hogar Escolar Nuestra Señora del Milagro"... i actualment és una Residència Comarcal especial "El Teix".

- Durant la guerra fou caserna de les Milícies Antifeixistes i seu de la UGT.

D.4. Círculo Industrial. Seu de la CNT

Situat en el carrer Sant Nocolau 19. Entitat creada el 1868 per la burgesia local. Edifici modernista de gran qualitat de disseny i construcció; ha tingut diverses intervencions. La seua façana modernista, d'influència secessionista, va estar dissenyada

per Timoteu Briet el 1904; les abelles representen els industrials i les muses els artistes. Elements interiors molt interessants: biblioteca, Saló Llarg, Saló Rotonda, gruta i pati.

- Durant la guerra l'edifici fou emprat com a caserna de les Milícies Antifeixistes. També hi era seu de la CNT-FAI. A primeries de 1937, nou persones que estaven detingudes per les seues idees dretanes en la Presó del Partit, foren traslladades a la carbonera d'aquesta entitat i assassinades per un grup d'incontrolats.

D.5. Palauet Albors

Situat en la Plaça Pintor Gisbert 7, junt al Parterre de l'Avinguda del País Valencià. És un palauet exempt, construït en 1873, d'autor desconegut, probablement Rafael Masià Valor, per a l'industrial i financer Rigoberto Albors. Material de carreus i marcada composició simètrica. Molt interessant el treball en pedra en tota la façana.

- Durant la guerra les seues instal·lacions albergaren un grup de xiquets refugiats. També fou seu del Socors Roig Internacional.

E. Hospitals

E.1. La Beneficència es converteix en Hospital Militar Base

Situada en el carrer Bisbe Orberà 2, on és avui la residència de la tercera edat "Emili Sala", la Casa de Beneficència, va allotjar un hospital militar. La institució es va crear a Alcoi arran l'epidèmia de còlera del 1854, que va crear a Alcoi una greu crisi econòmica i social, per a acollir xiquets pobres, malalts o tolots. Després de varies ubicacions, es van traslladar el 1887 a l'edifici que apareix en la foto, obra de l'arquitecte Josep Moltó Valor, d'arquitectura imponent i solemne. En els anys setanta es va enderrocar per fer la Residència pública de la tercera edat esmentada.

- Durant la guerra els interns foren traslladats a l'Asil dels Desemparats i les seues dependèn-

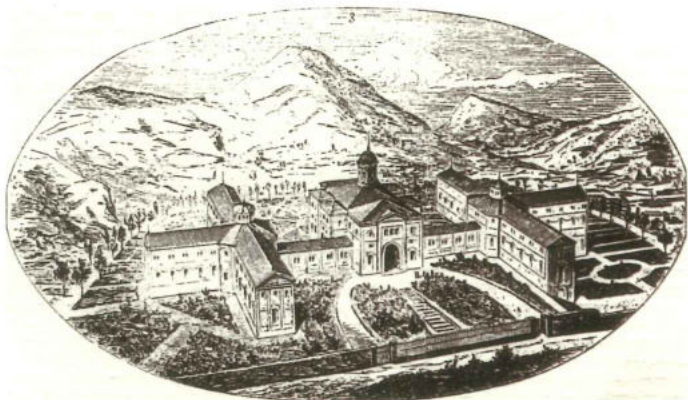
cies utilitzades com hospital de reraguarda. Aquest servei sanitari es va muntar a Alcoi per allotjar soldats combatents que queien malalts. Va rebre el nom de Hospital de Sang número 2. Aquesta denominació li va durar poc temps ja que als mesos fou rebatejat amb el nom de Clínica Militar número 1.

E.2. Hospital Civil d'Oliver

Situat en el carrer Oliver 22, al qual li dona nom. En morir solter i sense descendència, els testaferrers de l'empresari i filantrop Agustí Oliver i Doménech (Blanes, 1791-Barcelona, 1866), decidiren invertir part de la seua herència en la construcció d'aquest hospital, cedint-lo a la ciutat d'Alcoi.

L'hospital fon edificat entre els anys 1868 i 1877 pel mestre d'obres barceloní Jerónimo Granel Mundet (1834-1889), segons les concepcions modernes hospitalàries vigents en aquells moments a Europa. L'edifici és magnífic i encara impressiona. Avui és residència privada de la tercera edat.

- Durant la guerra l'hospital va acollir els soldats que queien malalts que estaven aquarterats a la caserna militar d'Alcoi.

E.3. Hospital Sueco-Noruego i "Cárcel del Generalísimo"

Situat al Passeig del Viaducte 1, l'edifici es va construir el 1926 segons projecte de Joaquín Pla Laporta per a acollir l'anomenada "Escola Industrial", potser una de les més antigues d'Espanya, creada per iniciativa de la "Real Fábrica de Paños" el 1828. A partir del 1941 va acollir també l'Institut d'Ensenyament Mitjà. Fins el seu trasllat als edificis fabrils de Carbonell i Ferrándiz, ha estat la seu de l'EPSA (Escola Politècnica Superior d'Alcoi, vinculada a la UPV). Actualment és seu provisional de l'EPA i l'Escola d'Idiomes.

- Durant la guerra l'Hospital Sueco-Noruego es va muntar gràcies a l'ajut humanitari que van dispensar els comitès de solidaritat amb Espanya de Suècia i de Noruega. Entre abril i setembre de 1937 va estar sota l'administració de la

legació sanitària escandinava. En marxar els escandinaus i passar l'hospital a formar part de la xarxa d'hospitals militars de la República, va rebre primer la denominació d'Hospital de Sang número 1 i posteriorment va passar a dir-se Hospital Militar Base de Alcoy.

En finalitzar la contesa els seus soterranis es van emprar per a empresonar aquells que havien donat suport al Front Popular o que havien militat en algun partit polític o sindical d'esquerres.

E.4. Font Roja. Casa de repòs per a militars

Situat en plena serra del Menetjador estava el Santuari i Hostatgeria de la Font Roja, en un paratge molt estimat pels alcoians, a més de 1.000 metres d'alçada i en un entorn magnífic de pins, carrasques, gal·lers, etc.

- Durant la guerra, annex a l'Hospital d'Oliver estava el pavelló antituberculós Victoria Eugènia, que en ser destruïdes les seues instal·lacions durant un bombardeig, el servei es va tenir que traslladar a la Font Roja, la qual va ser utilitzada com a centre de repòs.

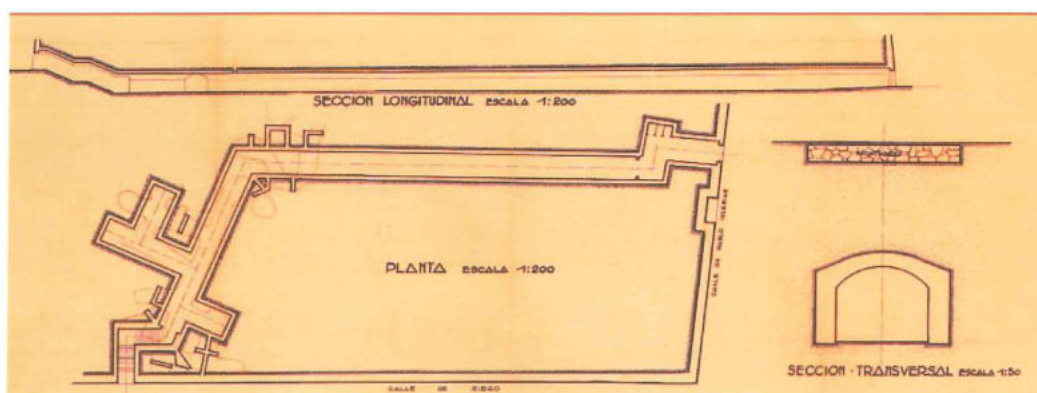

F. REFUGIS

F.1. Refugi de la Glorieta

Es va excavar a sota el jardí de la Glorieta aprofitant el desnivell que hi ha entre els carrers Sant Domènec, Sant Mateu i Sant Nicolau-el Camí.

La seua superfície era de 378 m². Cabien 1.512 persones i disposava d'enllumenament elèctric, de retrets, de lavabos i d'un petit quartet que servia per a instal·lar una farmaciola amb una llitera.

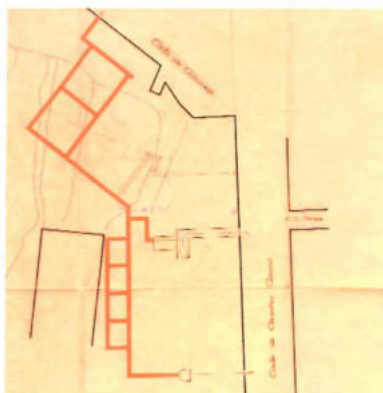

Té dues boques d'accés: una, al costat de la font pública que hi ha al carrer Sant Mateu, i l'altra al carrer Sant Domènec, accedint-se per aquesta mitjançant una escala, dissenyada en angle recte, que salva el desnivell.

Al seu interior es va excavar una llarga galeria de tres metres d'ample per dos metres i mig d'altura. Prop de la boca d'entrada s'excavaren altres galeries laterals, molt més curtes, que es creuaven aprofitant l'espai que deixaven unes coves existents.

F.2. Refugi de la Benziata

El refugi té una capacitat de 418 m² de superfície, on caben 1.672 persones. No té retrets ni lavabos.

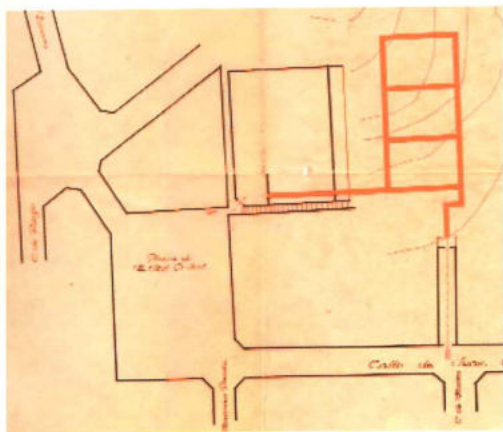
La seua construcció va ser complexa i la va escometre l'arquitecte Camilo Grau Soler. Com que sobre d'ell solament hi havia bancals i hortes de regadiu, el refugi tenia filtracions d'aigua en molts llocs, per la qual cosa es van tenir que folrar les galeries amb un revestiment, per tal d'impedir que caiguera la terra que anava disgregant-se pel reblaniment i es va tenir que enllestir una xarxa de drenatge que conduïa l'aigua a l'exterior. Les parets es van folrar de maçoneria formigonada i les voltes de carreu, amb un gruix d'uns 25 centímetres.

La seua estructura esta formada per dos cossos de galeries diferents que estan units per un passadís. El primer cos està excavat a l'interior del turó de la Beniata (Avinguda d'Alacant), mentre que l'altre segueix paral·lel a l'avinguda del País Valencià, comunicant-se un i altres per un corredor.

Al primer cos del refugi s'accedeix per la Beniata. Un túnel obert en la paret, a ras de carrer, dóna accés a un llarg corredor que conforma el perímetre de dos quadrats.

L'altre soterrani, el que segueix paral·lel a l'avinguda del País Valencià, està format per un rectangle de setanta metres de longitud, que esta comunicat en cinc punts diferents per corredors de deu metres de llarg. L'accés a aquesta segona construcció es realitza a través dels patis interiors de dos immobles particulars que donen a l'avinguda del País Valencià.

F.3. Refugi de Carbonell

Està enclavat en l'interior de la fàbrica de Carbonell, l'actual EPSA (Escola Politècnica Superior d'Alcoi, de la UPV), entre el carrer Joan Cantó i la plaça de Mossèn Josep. L'edifici és exemple magnífic d'arquitectura fabril de principis del segle XX (anys 1910-1916), i projecte de Vicent Pascual i Pastor. L'edifici d'enfront, la fàbrica de Ferrándiz, és del mateixos anys i arquitecte. Totes dues formen la plaça.

L'obra subterrània discorria, en part, per davall de la fàbrica de Carbonell i les seues instal·lacions van ser empleades tant pels treballadors d'aquesta fàbrica col·lectivitzada com pel veïnat en general.

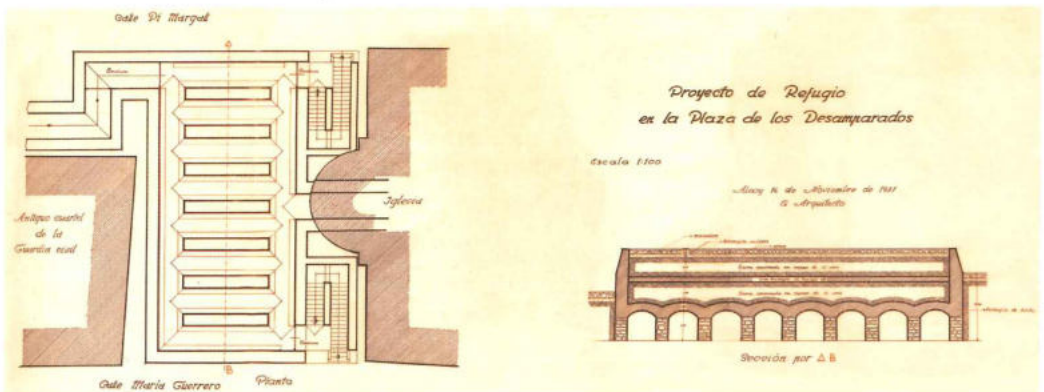
Té una superfície construïda de 255 m² i en el seu interior podien cabre unes 1.200 persones.

El refugi és una galeria que dibuixa el perfil d'un rectangle, travessat, a trets proporcionals, per dues passadissos que posen en comunicació els braços més llargs.

A l'interior del refugi pot accedir-se mitjançant tres boques diferents: per una llarga galeria que parteix de l'interior de la fàbrica, per altra més curta que ix dels números 6 i 8 des carrer Joan Cantó, tot i que ambdues arriben al mateix cos lateral, i per altra boca, diametralment oposada a l'anterior que fita amb el carrer Zorrilla, que està situada entre la placeta de Mossèn Josep i el carrer Alarcón.

En la seua construcció es va emprar formigó forjat, les parets es van fer de maçoneria amb pedra calcària i les voltes de carreu, a la vegada que es va pavimentar amb una capa de formigó. El sostre té un espessor de 60 cm, mentre que les parets laterals i la cementació mantenen un gruix de 80 cm. Al seu interior es va posar un retret i es va instal·lar una línia de llum elèctrica que funcionaven amb commutadors de fusta.

F.4. Refugi de la Plaça de la Mare de Déu del Desemparats

Construït a cel obert, fou dissenyat per l'arquitecte Gonzalo Payá. Les obres d'excavació foren bastant laborioses de realitzar, ja que a mesura que anava buidant-se la terra hi havia que reafirmar les parets laterals, reconduir les clavegueres i cegar els pous cecs que anaven apareixent.

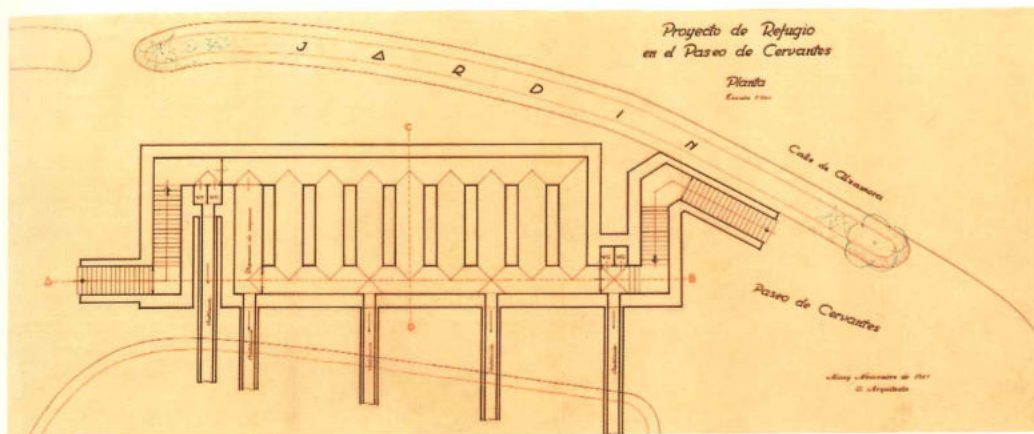
El cos principal del refugi descriu el perímetre d'un rectangle amb els braços laterals units per sis passadissos. El refugi té tres boques. Una d'elles està situada a la mateixa plaça de la Verge, a l'alçada del carrer Verge Maria. L'altra para a l'altre costat, a la part baixa de la font que hi ha entre la plaça i el carrer Sant Miquel. Mentre que la tercera és una llarga galeria que comença en

la placeta del Carbó i donava aixopluc als veïns del carrer Sant Miquel i als escolars del col·legi M.B. Cosío, que estava en la placeta del Carbó, on és ui el Museu Arqueològic Municipal.

La seua superfície no és massa gran: 145 m² i podien allotjar-se 580 persones. Tot i que tenia enllumenat elèctric i una petita farmaciola, no disposava de retret ni de lavabo.

F.5. Refugi de Cervantes

El refugi del passeig de Cervantes va ser dissenyat per l'arquitecte Gonzalo Payá Vilaplana pel setembre de 1938. Situat en un extrem d'aquest passeig, es va construir per a refugiar la població civil que vivia en eixa part de la ciutat.

Disposa de dues boques d'accés al públic, a més d'una tercera, bastant més llarga, que es va fer amb posterioritat a fi que els xiquets del Grup escolar Cervantes s'hi pogueren refugiar sense necessitat d'eixir al carrer.

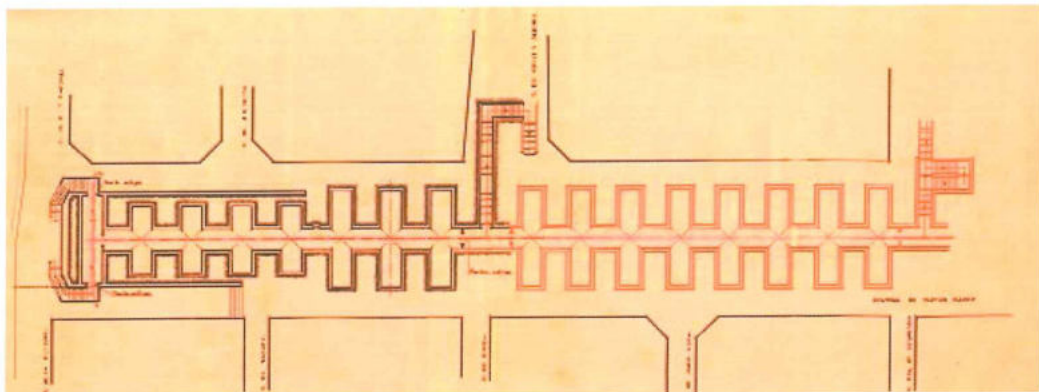

Construït per a albergar 1.166 persones, té una superfície de 292 m² i va costar 187.576,22 pessetes.

Consta de retrets, un parell de piques amb aigua corrent i enllumenament elèctric. Avui en dia és visitable.

F.6. Refugis de Sant Tomàs-Plaça d'Espanya- Placeta de les Gallines

El refugi del carrer Sant Tomàs és molt gran. Formava part d'un complex de galeries que es van construir sota els carrers sant Tomàs, les quals en arribar a la part alta d'eix carrer es bifurcaven pel carrer de l'Escola fins arribar a la placeta de les Gallines,

mentre que altra recorria el perímetre de la Plaça d'Espanya i embocava pel carrer Major.

Per sota del carrer sant Tomàs, les galeries tenien una superfície de 425 m² i en elles podien refugiar-se més de 1.700 persones. Mentre que les que envoltaven la plaça d'Espanya tenien una superfície de 325 m² i cabien en elles unes 1.300 persones.

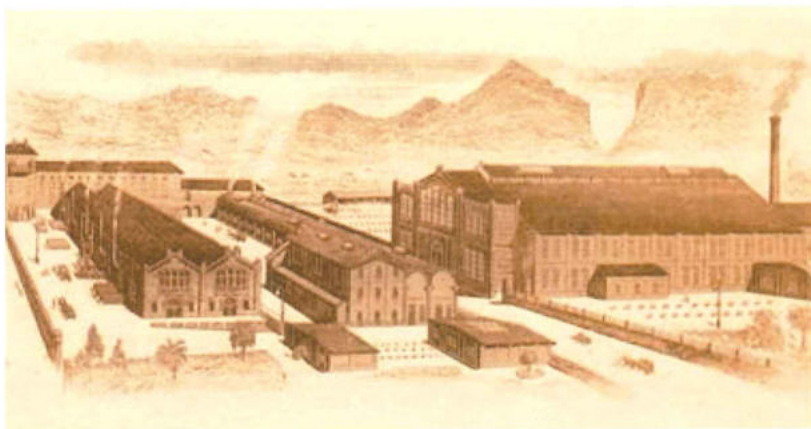
F.7. Refugi del Centre Cultural

Situat en Avinguda del País Valencià 1, l'edifici -d'estil neoclàssic- es va construir en 1923-1927 per a contenir el Banc d'Espanya, segons el projecte de Josep de Astiz i Lluís Menéndez Pidal i direcció d'obra de Vicent Valls Gadea. En tancar les seues oficines l'Ajuntament el va rehabilitar per a usos culturals. Actualment és la seu de la Biblioteca i l'Arxiu Municipal.

- Durant la guerra al seu interior es va construir un refugi de caire privat. És un rectangle que està dividit en dos meitats (una que té 5x7 metres i altra una mica més gran, en tenir 5x10 metres), al qual s'accedeix mitjançant dues escales laterals. Disposa de dos lavabos i dos retrets.

F.8. Refugi de Rodés

Situades entre els carrers Nofre Jordà, Agres, Tibi i Vistabella, estava la foneria de Rodés, recinte fabril que abastava quatre grans dependències que es dedicaven a fabricar material de guerra.

Els seus treballadors van excavar 130 metres de galeries que tenien 1,30 m d'ample per 2,30 m d'altura. L'obra, que anava entre 8 i 10 metres de profunditat, estava formada per dues galeries paral·leles, que estaven unides amb passadissos laterals. Per a facilitar l'accés des dels diferents edificis, en cadascun d'ells es va practicar una galeria d'entrada que estava construïda en forma de rampa, sense escalons, i en angle recte amb la finalitat d'evitar que l'ona expansiva d'un projectil penetrara a l'interior. El soterrani estava totalment electrificat, tenia una superfície 169 m² i cabia la plantilla al complet, unes 280 persones.

G. SISTEMES D'ALERTA I VESTIGIS DELS BOMBARDEIGS

G.1. Sirena de l'ajuntament

El dia 27 de gener de 1937 es va instal·lar una sirena al terrat de l'Ajuntament, un edifici d'estil academicista dissenyat per Jorge Gisbert Berenguer i construït entre els anys 1846 i 1863 sobre algunes dependències del Convent dels Agustins expropiat en la desamortització de Mendizábal. Per a no confondre-la amb les sirenes de les fàbriques, que marcaven les hores d'entrada i d'eixida dels treballadors, se la feia sonar de forma diferent.

La Junta local de Defensa va efectuar el primers assaig d'alarma aèria la matinada del dia 15 de juliol de 1938. En sentir el toc de la sirena el personal havia de d'acudir als refugis de forma ordenada, sense precipitar-se. Però, en la realitat no fou així. En detectar-se la presència aèria la gent corria al refugi de forma precipitada i es produïen molts accidents per empentes i atropellaments.

En cas d'alarma, la sirena feia dues crides, molt estridents, d'un minut cada una de duració cada una. La fi de l'alarma -el *cese*, que li deia el personal- el marcava la mateixa sirena, que sonaria de forma diferent, no tant estrident i de forma ondulada.

El seu sonar característic forma part de la Memòria de moltes persones majors que encara recorden aquells dies de por i dolor.

G.2. Observatori de la Serreta

La Defensa Contra Aeronaus (DECA) tenia en tota la línia de costa una sèrie d'observatoris, la missió dels quals era donar la veu d'alarma a penes detectaren la presència d'avions enemics.

A Alcoi es va decidir instal·lar una garita de vigilància a la part alta de la Serreta, una muntanya de 1.050 metres d'altitud situada a l'est de la ciutat.

Des d'allí un retén militar de la DECA donava la veu d'alarma si detectava la presència d'avions enemics que venien en direcció a Alcoi.

G.3. Vestigis dels bombardeigs

A la ciutat encara hi queden diferents indrets on poden observar-se els impactes de la metralla que les bombes van causar als edificis de la ciutat. Una mostra:

- a) Poden observar-se impactes a les "Cases Roges", construïdes en temps de República. Hi són a la façana que dona al carrer Pintor Cabrera, especialment a la confluència amb el carrer Anselm Aracil.
- b) Un grapat d'impactes poden trobar-se en el mur de pedra que envolta l'antic xalet de Carlos Pérez i que ara és la Residència Comarcal El Teix (depèn de la Direcció General de Serveis Socials de la Conselleria de Benestar Social). Els impactes cal buscar-los en la vessant del xalet que dona a l'avinguda Pont de Sant Jordi.

- c) A l'edifici del Monte de Piedad, actualment seu de la CAM, situat al carrer Rigobert Albors també poden observar-se alguns impactes en la façana.

L'edifici és d'estil modernista i va estar construït per Vicente Pascual Pastor el 1909 per a la seu del Monte de Piedad de Alcoi.

- d) A l'Escola d'Art, situada en el passeig de Cervantes, també poden observar-se un grapat d'impactes. Hi són tant en el mur del Centre que dona al Passeig de Cervantes com en la casa del conserge que hi ha junt a la Font del Moreno.

- e) També hi ha restes d'impactes al mur de pedra que circumdava l'antic escorxador, situat a l'Avinguda Juan Gil-Albert número 5 (avui en dia Complejo Deportivo Municipal Eduardo Latorre). Durant la guerra, en estar entre la plaça de bous, lloc on s'alçaven manufactures, les estacions de Gandia i del Nord, i les fàbriques de El Clot i Alacassares, fou bombardejat en repetides ocasions.

Estiu de 2009

